इति देवीमाहात्म्यम् ॥

अवलिप्तता, स्त्री, (अवलिप्त + तल् भावे ।) अहङ्कारः । इति हेमचन्द्रः ॥ ("तेजस्विन्यवलिप्तता मुखरता वक्तर्य्यशक्तिः स्थिरे"। इति नीतिशतके ।)

अवलीढ़, त्रि, (अव + लिह + क्त कर्म्मणि।) भक्षितं। यथा मनुः,—

"पतत्रिणावलीढ़ञ्च शुना संस्पृष्टमेव च"।

इत्यादि । "पतत्रिणावलीढ़ं काकादिना भक्षितं"। इत्याह्निकतत्त्वम् ॥

अवलीला, स्त्री, (अवरा लीला।) हेला। अनायासः। यथा,—

"रतिज्ञं नूतनं प्राप्य विधतुल्यं पुरातनं।
कान्तं दृष्ट्वा हिनस्त्येव सोपायेनावलीलया" ॥

इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे २३ अध्यायः। अपिच।

"शूलञ्च भ्रमणं कृत्वा पपात दानवोपरि।
चकार भस्मसात्तञ्च सरथञ्चावलीलया" ॥

इति च तत्रैव प्रकृतिखण्डे १८ अध्यायः॥

अवलुण्ठनं, क्ली, (अव + लुठि + भावे ल्युट्।) लुण्ठनं। लोटा गड़ागड़ी इतिभाषा। अवपूर्व्वकलुठधातोरनट्प्रत्ययेन निष्पन्नं ॥

अवलेपः, पुं, (अव + लिप् + भावे घञ्।) अहङ्कारः। ("दिङ्नागानां पथि परिहरन् स्थूलहस्तावलेपान्" इति मेघदूते।) लेपनं। दूषणं। इति मेदिनी ॥ सङ्गः। इति त्रिकाण्डशेषः ॥

अवलेपनं, क्ली, (अव + लिप् + ल्युट् भावे।) विलेपनं। मक्षणं। माखा इति भाषा। अवपूर्व्वकलिपधातोरनट् प्रत्ययेन निष्पन्नं ॥

अवलेहः, पुं, (अवलिह्यते क्वाथादेः पुनः पाकात् घनीभूततया खाद्यते इति अव + लिह + कर्म्मणि घञ्।) लेह्यौषधं। तस्य लक्षणं पर्य्यायश्च यथा,—

"क्वाथादेर्यत् पुनः पाकात् घनत्वं सारसक्रिया।
सोऽवलेहश्चलेहश्च प्राश इत्युच्यते बुधैः" ॥

("जिह्वालेह्यावलेहिका") इति च वैद्यकपरिभाषा। यथा,—

"कट्फलं पौष्करं शृङ्गी व्योषं यासश्च कारवी।
श्लक्ष्णचूर्णीकृतं चैतन्मधुना सह लेहयेत् ॥
एषावलेहिका हन्ति सन्निपातं सुदारुणं।
हिक्कां श्वासञ्च कासञ्च कण्ठरोगञ्च नाशयेत् ॥
एतद्योज्यं कफोद्रेके चूर्णमार्द्रकजै रसैः"।

तन्त्रान्तरे च उक्तं।

"अष्टाङ्गं मधुना लिह्यादार्द्रकस्य रसेन वा।
संमोहं दारुणं हन्यात्तन्द्राकाससमन्वितम्" इति ॥

"सर्व्वेषु सन्निपातेषु न क्षौद्रमवचारयेत्।
शीतोपचारि क्षौद्रं स्याच्छीतञ्चात्र विरुध्यते" ॥

अयमभिप्रायः। सन्निपातज्वरेषु श्लेष्मनिग्रहार्थं सर्व्वदा खेदो हित उक्तः। तत्राग्निसम्बन्धाद्देहस्योष्णता तिष्ठेदेव। उष्णेन मधुना विरोधः। उक्तञ्च सुश्रुतेन।

"उष्णैर्विरुध्यते सर्व्वं विषाम्बयतया मधु।
उष्णात्तमुष्णरूपाच्च तन्निहन्ति यथा विषं" इति ॥

शीतोपचारि क्षौद्रमिति। शीतेनोपचारोऽस्यास्तीति शीतोपचारि। शीतञ्चात्र सन्निपाते विरुध्यते। अयमवलेहः प्रायेणोर्द्ध्वजत्रुजरोगहरत्वात् सायमुपयुज्यते। यत उक्तं चरकेण।

"ऊर्द्ध्वजत्रुगदघ्नी या सा सायमवलेहिका।
अधोरोगहरी या सा भोजनात्प्राक् प्रयुज्यते"।

पौष्करं पुष्करमूलं तदलाभे कुष्ठं देयं ॥ शृङ्गी कर्कटशृङ्गी। व्योषं शुण्ठीपिप्पलीमरिचानि च। यासो यवासः। केचित् यासस्थाने यवानीं प्रक्षिपन्ति। कारवी मगरेला इति लोके। अष्टाङ्गावलेहिका ॥*॥

"स्विन्नमामलकं पिष्ट्वा द्राक्षया सह मेलयेत्।
विश्वभेषजसंयुक्तं मधुना सह लेहयेत् ॥
तेनास्य शाम्यति श्वासः कासो मूर्च्छारुचिस्तथा" ॥

इत्यवलेहः ॥*॥ अन्यत् यथा,—

"पिप्पलीं त्रिफलाञ्चापि समभागां ज्वरी लिहन्।
मधुना सर्पिषा वापि कासी श्वासी सुखी भवेत् ॥
कट्फलं पौष्करं शृङ्गी कृष्णा च मधुना सह।
श्वासकाशज्वरहरो लेहोऽयं कफनाशनः" ॥

चातुर्भद्रिका ॥*॥

"कट्फलं पौष्करं शृङ्गी यवानी कारवी तथा।
कटुत्रयञ्च सर्व्वाणि समभागानि चूर्णयेत् ॥
आर्द्रकस्य रसैर्लिह्यान्मधुना वा कफज्वरी।
कासश्वासारुचिच्छर्द्दिश्लेष्मानिलनिवृत्तये" ॥

अष्टाङ्गावलेहः। इति भावप्रकाशः॥

("क्वाथस्य स्यात् पुनः पाकात् घनत्वं सारसक्रिया।
सोऽवलेहश्च लेहः स्यात् तन्मात्रा स्यात्पलोन्मिता॥
सिता चतुर्गुणा कार्य्या चूर्णाच्च द्विगुणो गुड़ः।
द्रवं चतुर्गुणं दद्यादिति सर्व्वत्र निश्चयः ॥
सुपक्वे तन्तुमत्त्वं स्यादवलेहेऽम्बु मज्जनं।
स्थिरत्वं पीड्यते मुद्रा गन्धवर्णरसोद्भवः ॥
दुग्धमिक्षुरसं यूषं पञ्चमूलकषायकं।
वासाक्वाथं यथायोग्यमनुपानं प्रशस्यते ॥*॥
तदुदाहरणं। यथा,—

"कण्टकारीतुलां नीर-द्रोणे पक्त्वा कषायकं।
पादशेषं गृहीत्वा च तस्मिंश्चूर्णानि दापयेत् ॥
पृथक् पलांशान्येतानि गुडूचीचव्यचित्रकाः।
मुस्तं कर्कटशृङ्गी च वृषणं धन्वयासकं ॥
भार्गी रास्ना शठी चैव शर्करा पलविंशतिः।
प्रत्येकञ्च पलान्यष्टौ प्रदद्याद्घृततैलयोः ॥
पक्त्वा लेहत्वमानीय शीते मधु पलाष्टकं।
चतुष्पलं तु गोक्षीर्य्या पिप्पलीनां चतुष्पलं ॥
क्षिप्त्वा निदध्यात् सुदृढ़े मृन्मये भाजने शुभे।
लेहोऽयं हन्ति हिक्कार्त्तिश्वासकासानशेषतः ॥*॥
कण्टकार्य्यवलेहः ॥*॥ इति च शार्ङ्गधरः ॥)

अवलेहनं, क्ली, (अव + लिह् + भावे ल्युट्।) लेहनं। जिह्वाद्वारा खादनं। चाटन् इति भाषा। अवलेहः। अवपूर्व्वलिहधातोर्भावेऽनट्प्रत्ययेन निष्पन्नं॥

अवलोकनं, क्ली, (अव + लुक् + ल्युट् भावे।) दर्शनं। आलोकनं। इति हेमचन्द्रः ॥

("जलवेलावलोकनकुतूहली"। इति नागानन्दे।)

अवलोकितः, पुं, (अव + लोक + भावे क्त ततोऽस्यर्थे अच्।) लोकनाथः। बुद्धः। इति विश्वमेदिन्यौ ॥

अवलोकितं, त्रि, (अव + लोक + कर्म्मणि क्त।) निरीक्षितं। दृष्टं। इति विश्वमेदिन्यौ। (भावे क्त।) प्रेक्षणक्रियायां, क्ली॥

अवल्गुजः, पुं, (अवल्गोरशोभनाज्जायते इति अवल्गु + जन् + ड।) सोमराजी। इत्यमरः ॥ कृष्णवर्णसोमराजी। हाकुच् यस्य प्रसिद्धिः। तस्य गुणाः। वायु-कफ-कुष्ठ-त्वग्दोष-नाशित्वं। इति राजवल्लभः। अस्य विवरणं वाकुची शब्दे द्रष्टव्यं॥

("अवल्गुजाद्बीजकर्षं पीत्वा कोष्णेन वारिणा।
भोजनं सर्पिषा कार्य्यं सर्व्वकुष्ठप्रणाशनम्" ॥
इति वैद्यकचक्रपाणिसङ्ग्रहः ॥)

अववादः, पुं, (अव + वद् + घञ्।) आज्ञा। निन्दा। विश्वासः। इति मेदिनी ॥

अवशः, त्रि, (न विद्यते वशमायत्तत्वं यस्य।) अवशीभूतः। विवशः।

यथा,—

"श्लेष्माश्रु बान्धवैर्मुक्तं प्रेतो भुङ्क्ते यतोऽवशः।
अतो न रोदितव्यञ्च क्रिया कार्य्या विधानतः" ॥

इति शुद्धितत्त्वं ॥ (क्ली, अवश्यं। निश्चितम्।)

अवशक्थिकः, त्रि, (अववद्धे शक्थिनी येन।) वस्त्रादिद्वारा पृष्ठजानुजङ्घाद्वयदृढ़बन्धनपूर्व्वकोपविष्टः। फाँड़बान्धिया वसा इति भाषा। यथा। कात्यायनः।

"आसनारूढ़पादस्तु जानुनोर्ज्जङ्घयोस्तथा।
कृतावशक्थिको यस्तु प्रौढ़पादः स उच्यते" ॥

आसनारूढ़पादः आसनारूढ़पादतलः। जानुनोर्ज्जङ्घयोः कृतावशक्थिको वस्त्रादिना कृतपृष्ठजानुजङ्घाबन्धः। इत्याह्निकतत्त्वं ॥

अवशिष्टः, त्रि, (अवशिष्यते इति अव + शिष + क्त।) शेषः। उद्वर्त्तः। अवशेषाश्रयः। यथा,—

"वल्मीकमूषिकोत्खातां मदमन्तर्ज्जलां तथा।
शौचावशिष्टां गेहाच्च नादद्यात् लेपसम्भवां" ॥

इत्याह्निकतत्त्वं ॥

अवश्यं, व्य, (न वश्यं।) निश्चयः। तत्पर्य्यायः। नूनं २। निश्चितं ३। इत्यमरः ॥

("अवश्यं याति तिर्य्यक्त्वं जग्ध्वा चैवाङ्कतं हविः"। इति मनुः ॥) (न + वश + यत्।) अनायत्ते त्रि ॥

अवश्यायः, स्त्री, (अव + श्यै + ण। पृषोदरादित्वात् ह्रस्वः।) कुज्झटिका। इति शब्दरत्नावली ॥ (कुज्झटिकाशब्देऽस्य विशेषो ज्ञेयः।)

अवश्यायः, पुं, (अवश्यायते शैत्यमापद्यते इति श्यैङ् गतौ + श्याद्यधेति णः। ततो आतो युगिति युक्।) हिमं। इत्यमरः ॥

("अवश्यायनिपातेन किञ्चित्प्रक्लिन्नशाद्वला"। इति रामायणे।) गर्व्वः। इति विश्वप्रकाशः।

अवष्कयणी, स्त्री, वष्कयनी। चिरप्रसूता गौः। इत्यमरटीकायां भारतसुन्दरी ॥

अवष्टब्धं, त्रि, (अवष्टभ्यते स्म, ष्टभि स्तम्भे स्तम्भु-